

REGIONINĖS PASAKŲ VERSIJOS: SIUŽETO SANDAROS YPATUMAI

BRONISLAVA KERBELYTĖ

Pasaulio tautų pasakos yra panašios: aptinkama analogiškų elementų, jų derinių, o kartais didžiuliuose arealuose paplitusių iš esmės sutampančių siužetų. Tai nereiškia, kad kūrinių varijavimo galimybės ribotos. Kiekvienos tautos repertuare būna keletas artimos prasmės pasakų, nemažai giminingos semantikos bei analogiškas paprastas struktūras sudarančių elementarių siužetų (ES). Dėl panašių kūrinių sąveikos ir elementarių siužetų keitimo ekvivalentais neretai susiformuoja saviti pasakų variantai. Jeigu tradicijai jie priimtini, analogiškai tekstai fiksuojami ne vieną kartą ir sudaro variantų grupes bei versijas. Pastebėta, kad tam tikri pasakos savitumai randami palyginti nedideliuose regionuose. Todėl kyla klausimas, kodėl viena kūrinių versija pasižymi gausiais visoje Lietuvoje užfiksuotais variantais, o kita jų turi keletą. Verta pažvelgti į regionines pasakų versijas jų siužetų sandaros aspektu ir mėginti surasti tam tikrus jų atsiradimo dėsningumus ar bent tendencijas.

Tyrinėjimo išėities tašku pasirenkame siužetų tipus pagal A. Arnės ir S. Tompsono (AT) sistemą, nes jie gana dažnai sutampa su tradicine intuityvia atskiro kūrinių samprata. Tik retkarčiais AT siužetai stabilūs. Daugelio jų lietuviški variantai skiriasi net semantiniais branduoliais – svarbiausiais struktūros ES; ne tokie svarbūs siužeto elementai turi po kelis ekvivalentus. To paties AT siužeto variantų makrostruktūros (tekstų semantinių blokų, t.y. svarbių įvykių rezultatų skaičius) irgi varijuoja.

Savo sudarytame Lietuvių pasakojamosios tautosakos kataloge (LPTK) kiekvieno AT siužeto variantus pirmiausia sugrupavome pagal struktūrų semantinių branduolių – svarbiausių ES – tipus, o kiekvieną šių tekstų grupę suskirstėme į versijas pagal makrostruktūrų panašumą. Taip susidaro giminingos semantikos ir vienodai išplėtotų tekstų grupės. Jas visas sąlygiškai vadinsime AT siužetų versijomis. Be abejo, tai pačiai versijai priklausančių variantų siužeto struktūros gali šiek tiek skirtis (kai kuriuose semantiniuose blokuose naudojami nevienodi ekvivalentiški ES). Šių skirtumų pagrindą kiekvienos versijos viduje kartais susidaro net labai gausios variantų grupės. Dabar jų nenagrinėsime.

Kiekvienos AT siužeto versijos variantus LPTK sugrupavome pagal jų užrašymo regioną. Remiantis lietuvių kalbos tarmių klasifikacija bei įvairių folkloro reiškinių paplitimu, išskirti šeši etnografiniai regionai: žemaičių, vidurio aukštaičių, rytų aukštaičių, klaipėdiečių ir Mažosios Lietuvos, suvalkiečių (aukštaičių vakariečių) ir dzūkų. Taip aiškiai matyti kiekvienos versijos variantų paplitimas.

Regioninių versijų apžvalgai pasirinkome stebuklines pasakas, kurių varijavimas bene ryškiausias. LPTK stebuklinių pasakų skyriuje susisteminta apie 12 000 užrašymų. Pagal AT sistemą išskirti 205 siužetai. Anksčiau minėtu būdu sudaryta apie 1100 jų versijų. Beveik kiekvieno siužeto viena ar dvi versijos turi daugiausia variantų, kurie beveik tolygiai pasiskirstę penkiuose regionuose bei aptinkami ir šeštame (Mažojoje Lietuvoje). Sprendžiant iš šių pasakų versijų, tautosakos rinkimo intensyvumas penkiuose regionuose skiriasi nedaug (anksčiau buvusius negausius žemaičių ir vidurio aukštaičių pasakų užrašymus papildė trijų pastarųjų dešimtmečių tautosakinių bei kraštotyros ekspedicijų medžiaga), tuo tarpu klaipėdiečių pasakų užrašyta labai nedaug. Taigi manytina, kad LPTK stebuklinių pasakų skyrius apytikriai parodo daugumos etnografinių regionų XIX – XX a. tradiciją.

Visoje Lietuvoje ar bent penkiuose etnografiniuose regionuose paplitusių versijų tekstų struktūros ir makrostruktūros dažniausiai yra vidutinio sudėtingumo (3, 4 ar 5 semantiniai blokai). Variantų struktūros paprastai būna gana darnios: visi elementai susieti loginiais ryšiais, nenaudojamos nuo svarbiausio kūrinio konflikto nutolusios išangos, nebūna pagalbinių jungčių ir kt. Pasitaiko, kai visi struktūros elementai susieti pačiu stipriausiu loginiu ryšiu. Tokios struktūros tobulos ir ypač stabilios. Kai stipriausias loginis ryšys jungia pirmą ir paskutinį struktūros elementus, pasakos beveik neįmanoma pratęsti.

Be abejo, pasitaiko išimčių, kai išpopuliarėja versijos, kurių tekstams būdingos nepakankamai aiškios ir dėsningos struktūros. Pavyzdžiui, daugelio Europos tautų folklore labai populiarūs pasakos „Brolis ir sesuo“ (AT 450) versija, kurios variantų struktūrose randama asociatyvių ryšių ir tam tikro neužbaigtumo. Ši versija susidarė, kai į vieną sudėtingą kūrinių buvo sujungtos dvi giminingos semantikos pasakos. Vienoje jų pasakojama apie brolių, kuris atsigėrė vandens iš aviniuko pėdelės ir pavirto aviniuku, o antroje – apie seserį, kuri buvo įstumta į vandenį ir pavirto anteke arba žuvimi. Sudėtingame siužete ES apie brolio virtimą aviniuku tapo pagalbiniu elementu, beveik visiškai išnyko ES apie brolio atvertimą žmogumi.

Kartais populiarių versijų struktūrose randami du semantiniai branduoliai; vienas jų suvokiamas kaip reikšmingesnis. Tokia yra pasakos „Stipruolis ir jo bendrakeleiviai“ (AT 301B) paplitusi versija: pasakojimas apie stipruolių susidūrimą su barzdotu seneliu, galintis būti savarankišku kūriniu (tokie tekstai iš tikrųjų yra), – tarsi išanginė pasakos dalis. Svarbiausi įvykiai – tai Meškaausio pergalė prieš slibinus požemio karalystėje.

Nemažai pasakų versijų turi po nedidelį skaičių variantų, kurie taip pat tolygiai pasiskirstę visoje Lietuvoje arba penkiuose regionuose (nebūna variantų tik iš Klaipėdos krašto). Pasitaiko versijų, kurios turi po vieną variantą arba vos kelis variantus, užrašytus skirtinguose regionuose. Paprastai šių versijų tekstai sudėtingos struktūros (du ar trys semantiniai branduoliai).

Šios versijos galėjo atsirasti kaip atskirų pasakotojų kūrybinių ieškojimų rezultatas.

Norėdami išskirti palyginti stabilias regionines versijas, apribojame variantų skaičių: viename regione užfiksuota versija turi turėti ne mažiau kaip 3 variantus, dviejuose regionuose – ne mažiau kaip 6 variantus, o trijuose – ne mažiau kaip 10 variantų. Remiantis šiais kriterijais, surasta 10 versijų, užfiksuotų tik viename etnografiniame regione.

Vienintelę versiją turinčios pasakos „Ažuolo apaugta sesuo“ 6 variantai užrašyti tik dzūkuose. Šis siužetas neįtrauktas į AT katalogą. Konkrečiame lygmenyje panašių kitų tautų pasakų mums irgi nepavyko surasti, nors giminingų kūrinių, priklausančių tam pačiam struktūriniam-semantiniam tipui „Herojus patiria magišką antipodo poveikį“, yra daugelio tautų folklore. Turinio ypatybės ir struktūros paprastumas rodo, jog minėta lietuvių pasaka yra labai archajiškas kūrinys, išlikęs vien regione, kuriame randama ir daugiau senosios kultūros apraiškų.

Tik rytų aukštaičiuose užfiksuotos 5 pasakų versijos; visos jos paprastos struktūros (jas sudaro vienas elementas arba dviejų elementų derinys). Tai pasakos „Bėgimas nuo raganos“ (AT 313H*) versija, kurioje vaizduojama, kaip vaikai pateko pas raganą ir, slapstydami, nuo jos, pabėgo. Populiarioje šios pasakos versijoje parodomas sudėtingas laipsniškas išsivadavimas. Pasakos „Barzdotas senelis“ (AT 502) versijoje ryškėja tik tai, kaip karalaitis išleidžia į laisvę keistą kalinį ir gauna jo pažadą padėti (paprastai tai sudėtingo siužeto pradinis elementas). Pasakos „Tegu taip bus“ (AT 593) regioninės versijos siužeto struktūrą sudaro vienas elementas, kuris būna svarbiausias ir populiarioje sudėtingesnės struktūros versijoje. Analogiškas atvejis – pasakos „Jautelis padėjėjas“ (AT 314A*) versija, kurios tekstuose vaizduojamas pabėgimas jauteliui padedant. Pasakos „Pragaro katilo kurstytojas“ (AT 475) regioninės versijos variantuose pasakojama, kaip kareivis pasižiūri į katilus ir prisipažįsta žiūrėjęs.

Tik Vidurio Lietuvoje užfiksuota pasakos „Karalaitė karste“ (AT 307) versija, kurios variantų struktūra labai paprasta: jaunuolis pasislepia nuo karalaitės ir gauna žadėtą atlyginimą. Populiarioje versijoje herojus pirmą naktį pasislepia, antrą naktį neleidžia, kad karalaitė prie jo priartėtų, o trečią naktį neleidžia karalaitės į jos karstą ir taip ją išgelbsti. Tik žemaičiuose užfiksuoti pasakos „Išvaduota karalaitė“ (AT 401A) variantai, kuriuose vaizduojamas vienas įvykis: kaip herojus užmeta ant karalaitės škaplierius ar kitą daiktą ir taip ją išvaduoja.

Dviejuose regionuose užfiksuota 13 versijų; po vieną – suvalkiečių ir dzūkų, suvalkiečių ir žemaičių regionuose, o visos kitos – rytų aukštaičių ir dzūkų regionuose. Viena iš jų – suvalkiečių ir dzūkų regionuose pasitaikanti pasakos „Broliai juodvarniai“ (AT 451) versija. Jos variantų pradžioje pasakojama, kaip broliai, sužinoję apie pavojų jų gyvybei, palieka namus, kaip sesuo juos suranda. Suradusi brolius, sesuo nuskina lelijas ir paduoda broliams – jie pavirsta varnais. Sesuo juos išvaduoja iškęsdama sunkų išbandymą (nekalbėdama). Tekstuose nesunku pastebėti dvi silpnai susijusias siužeto dalis: pirmoje atskleidžiamas genties narių išsiskyrimas ir jų santykių atkūrimas, o antroje – neatsargus magiškos priemonės naudojimas ir tikrojo pavidalo gražinimas. Populiariausios šios pasakos versijos varian-

tams būdinga darni struktūra, kurioje brolių suradimas yra vienas jų vadavimo etapų.

Pasakos „Devyniabolė ir laumė ragana“ (AT 451A) rytų aukštaičiuose ir dzūkuose užfiksuota versija, kuri skiriasi nuo populiariosios svarbiausio elemento semantika: ragana ne susikeičia su seserimi drabužiais, bet įstumia seserį į vandenį; toji pavirsta gegute. Dėl to pabaigoje atsiranda semantinis blokas, kuriame parodoma, kaip seseriai gražinamas tikrasis pavidalas (populiarioje versijoje pakanka atpažinti tarname laikomą seserį).

Tik suvalkiečių ir dzūkų regionuose paplitusi pasakos „Mergelė Uogelė“ (AT 702B*) versija, kurios variantai baigiasi laimingai: į berniuko laidotuves atskrenda gegutė ir ją prikelia (populiarios versijos variantai baigiasi berniuko mirtimi). Šios pasakos regioninėje versijoje yra išanga (pasakojimas apie nepaprastą berniuko atsiradimą). Dėl to siužete atsiranda elementų, nesusijusių loginiais ryšiais su pasakos semantiniu branduoliu, t. y. struktūra nepakankamai darni.

Trijuose regionuose – rytų aukštaičių, suvalkiečių ir dzūkų – paplitusios 11 versijų; kai kurios jų turi gana daug variantų. Vidurio Lietuvoje, rytų aukštaičių ir dzūkų regionuose paplitusios 3 versijos, o žemaičiuose, Vidurio Lietuvoje ir rytų aukštaičiuose – tik viena pasakos „Moteris nukirstomis rankomis“ versija. Tad teigtina, kad regioninių versijų paplitimo teritorijos sutampa su vienos tarmės arba dviejų bei trijų giminingų tarmių plotais. Išimtį sudaro tik dvi minėtos versijos, kurių viena populiari žemaičių ir suvalkiečių regionuose, o antra – visoje Lietuvos šiaurėje.

Vieno ar dviejų elementų paprastas struktūras turi 17 regioninių versijų variantai, o sudėtingas struktūras – 15 regioninių versijų tekstai. Taigi paprastomis ir sudėtingomis struktūromis pasižyminčių versijų beveik po lygiai. Paprastų struktūrų kūriniai gali būti labai archajiškų kūrinių reliktai arba „grįžimo“ prie paprastesnių derinių (kartais ir dėl kūrinių užmiršimo) atvejai. Sudėtingų struktūrų versijos – ilgos kūrinių raidos produktai. Kai kurios jų atsirado dėl atskirų įtakingų pasakotojų kūrybinių ieškojimų, deja, ne tokių sėkmingų, kaip per ilgus šimtmečius tradicijos atrinktos ir išpopuliarėjusios versijos.

REGIONAL VERSIONS OF FOLK TALES: PECULIARITIES OF PLOT STRUCTURES

BRONISLAVA KERBELYTĖ

Summary

Although folk tales happen to be similar in traditions of many nations, certain peculiarities of works are evident in comparatively small regions. Regional versions of folk tales are defined in the article on the basis of their plot structure.

The folk tale types identified in the A. Aarne - S. Thompson's catalogue, which are commonly identical to the intuitive notion of a separate work, vary to a great extent. In the Lithuanian narrative folk tale catalogue compiled by the author of the article, the variants of every AT plot are arranged according to the types of structural-semantical kernels - the main

elementary plots, while every single group of the texts is further subdivided into versions according to the similarity of their macrostructures. Arranged in such a way the text groups of congeneric semantics and equal development are relatively called the version of AT plots. In the catalogue, these fall into separate groups according to the regions in which they were recorded. With reference to the classification of the dialects of the Lithuanian language and the dissemination of different folklore phenomena, six ethnographical regions have been delineated.

Regional versions of fairy tales are under review in the article. The tale "Sister outgrown by an oak" (AT –) has only one version; all 6 variants are recorded in Dzūkija. Five versions of the folk tales AT 313H', 502, 593, 314A' and 475 are recorded in the eastern part of Aukštaitija, an original version of the tale AT 307 narrated only in the middle part of Lithuania, and one version of the tale AT 401A is known only in Žemaitija. 13 versions are spread in two regions (11 - in the east of Aukštaitija and in Dzūkija, 1 - in the south-western region and in Žemaitija). In three regions (eastern Aukštaitija, south-western region and Dzūkija) 11 versions have been recorded.

Therefore it can be asserted that the dissemination areas of regional versions of folk tales concur with the locality of one or some relative dialects. Two versions recorded in the north and west of Lithuania are an exception. 17 regional versions are peculiar for their structure simplicity while the text structures of 15 versions are rather complex. The texts with simple structures can be quite archaic, having survived only in a small area. The texts with complex structures could have originated due to creative efforts of individuals, which being lame found no further broader application.